

В. Д. ЯРЕМЧУК (Київ)

**ВПЛИВ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА РОЗВИТОК
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

Як відомо, впливи і взаємне збагачення, що несли один одному українські загалу як “підросійської”, так і “підавстрійської” України, особливо наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст., відчутно вказували, за словами відомого дослідника І. Лисяка-Рудницького, на певний паралелізм історичних процесів, які відбувалися в середовищі розірваного між обома імперіями народу, та яскраво засвідчували “внутрішню єдність національності”¹.

Через це хотілося б звернути увагу на одну з подій доленосного для українців 1917 р. — ІІІ Універсалу Центральної Ради, за яким проголошувалася Українська Держава у складі оновленої російської федерації, через призму якої зупинитися на проблемі розвитку національно-визвольного руху в суміжній Австро-Угорщині. Справа полягає у тому, що при висвітленні та аналізі українського суспільно-політичного руху Дунайської імперії згаданого часу його здебільше змальовують у відверто критичних тонах — неодмінно як консервативний, австролялістський, регіонально обмежений тощо. Однак за цим штампом часто-густо губиться взагалі принцип історизму, об’єктивний підхід до вивчення подій, їх обумовленість згідно з конкретними політичними реаліями, очікуваності та доцільності для суспільства.

Безумовно, вищезгадана оцінка була цілком доречною по відношенню до українського національного руху Західної України кінця ХІХ ст., на що свого часу звертали увагу М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко та багато інших відомих громадсько-політичних діячів. Однак, незважаючи на докорінні зміни західноукраїнського суспільства на зламі століть, згадати хоча б утворення партійної системи, такий феномен, який увійшов в історію під назвою галицького всеукраїнського духовного П’ємонту, традиція розглядати західноукраїнський національно-визвольний рух із негативними вищезгаданими епітетами, що несла в собі навантаження нерозвинутого, другорядного, залишалась великою мірою у незмінному вигляді і надалі. Подібні спрощені тенденції нерідко проглядаються і зараз, хоча не важко помітити, що однотипні “труднощі росту” були притаманні і Наддніпрянській Україні на зламі ХІХ—ХХ ст. У цьому сенсі варто нагадати вагому точку зору про те, що, незважаючи на певний кризовий стан національного громадсько-політичного руху в Австро-Угорщині у

першому десятиріччі XX ст., він і надалі, аж до вибуху російської революції 1917 р., відігравав провідну роль у поступі українства ².

Західноукраїнський національний рух, незважаючи на своє певне запізнення та порівняну слабкість із більш розвинутими націями на початку XX ст., розвивався в контексті європейського політичного процесу, зокрема “малого Інтернаціоналу” Австро-Угорщини. Досить суперечливе поєднання розвинутих буржуазних свобод, конституційного поля із гострим національним суперництвом та подвійними стандартами, що стояли на охороні інтересів пануючих націй, хоча і утруднювало участь українців у політичному процесі, але все ж таки давало певний інструментарій тиску на владні структури у відстоюванні власних інтересів.

Новітнє національно-політичне кредо українства було сформульоване Українським парламентським клубом (УПРепрезентація) у 1907 р., в якому, подібно до державно-правних заяв чехів, хорватів, сербів, висувалися вимоги досягнення в кінцевому рахунку повної національної незалежності без огляду на інтереси держав, які тепер панують над ним, національної єдності та соборності. Як першочерговий етап досягнення цієї мети мала бути національно-територіальна автономія українського народу Австрії як рівного серед інших народів ³. До речі, згаданий постулат, боротьба за втілення якого розпочалася ще у 1848 р., був цілком зрозумілий і очікуваний широкими масами. Це було досить реальне завдання, яке могло бути втілене конституційним шляхом. Мріяти про щось більше на той час обмеженому ресурсами західноукраїнському суспільству — означало просто відірватися від реальій життя.

Для Західної України 1917 рік складався досить напружено, що ще більше ускладнило українське питання. Далися взнаки роки виснажливої війни та окупації значних теренів Галичини та Буковини, що завдало суттєвих втрат українству, руйнації його громадсько-політичного та господарського інституційного життя. Стагнація Центрального блоку фактично перекреслювала плани українських політичних сил щодо вирішення національного питання в глобальному масштабі — утворення українського коронного краю із Східної Галичини та Північної Буковини у складі Австрії та Української держави на звільнених від Росії теренах Наддніпрянської України. Виникнення ж наприкінці 1916 р. волею монархів Німеччини та Австро-Угорщини Конгресової Польщі, яка розглядалась як стратегічний партнер у війні, та намір розширити автономію Галичини під зверхністю поляків ще відчутніше зменшували шанси на будь-яке позитивне вирішення української проблеми. Тому цілком природно, що з вибухом Лютневої революції 1917 р. в Росії та початком втілення в практику власного державотворення ряду європейських народів, у першу чергу українців у Наддніпрянщині, сприяло активізації національного руху в Західній Україні, насичення його державницьким, соборницьким спрямуванням.

Через це цілком логічними виглядають дії українського парламентського представництва весною 1917 р., коли вони разом з іншими слов'янськими представниками надали австрійському уряду заяву про нагальну потребу перебудови Австрії на засадах федерації народів, але вона була відкладена під приводом неможливості розгляду питання під час війни. Тому вже на перших засіданнях відкритого в травні 1917 р. віденського парламенту українські послы, які активно блокувалися з іншими слов'янськими фракціями, виголосили вимоги “правно-державного переустрою” Австрії в напрямі федеративної держави, до якої мали увійти об'єднані на національних територіях рівноправні народи, утворення окремої автономної української провінції, відкриття українського університету тощо.

30 травня 1917 р. від імені УПРепрезентації з трибуни парламенту виголосив заяву Є. Петрушевич, в якій підкреслювалося, що українці Австрії “вітають прагнення українців у Росії скористатися правом націй на самовизначення і докладуть усіх зусиль, щоби боротьба за право великого українського народу вільно розвиватися на своїй національній території завершилася успішно”⁴. Першочергові домагання українців у підавстрійських межах стосувались опротестування намірів сполуки українських земель із польськими та утворення української національно-територіальної автономії у складі Австрії згідно з державницькими традиціями земель, які входили до корони короля Данила Галицького. Від політичних чинників Австро-Угорщини вимагалось дотримуватися історичного права, за яким Холмщина, Підляшшя та Волинь як українські землі мали бути вилучені зі складу Польської держави і включені до Наддніпрянської України. Зазначимо, що ця заява була зроблена ще до загальновідомого історичного І Універсалу Центральної Ради (червень 1917 р.), за яким проголошувалося право українського народу на політичний суверенітет.

Однак успіхи українства Наддніпрянщини, державотворчі змагання Центральної Ради надихали багатьох і на більш рішучі дії. Вже 3 червня 1917 р. збори українських студентів у Відні розцінили позицію УПРепрезентації як таку, що йде в розріз з інтересами українського народу. Було запропоновано своє бачення складної політичної ситуації та її вирішення, що полягало у консолідації українських парламентських сил та переходу до рішучої опозиції. З боку політичного представництва Галичини та Буковини чекали нових рішучих кроків в напрямі забезпечення українському народові досягнення повної правно-державної самостійності та соборності усієї етнографічної української території. До проблеми українського питання, окрім Галичини та Буковини, залучалися в одне ціле й інші українські землі — Закарпаття, Холмщина, Підляшшя, Волинь. Через декілька днів у Відні відбулася зустріч українських послів з громадськістю, де перед парламентським представництвом були поставлені вимоги більш рішучих і скоординованих дій у захисті правно-державного становища українців, у т. ч. по перетворенню Австрії у федерацію самостійних держав та налагодженню тісного співробітництва з Центральною Радою у Києві. Адже ґрунт для цього вже існував. Так, поширення в українському середовищі антивоєнних настроїв сприяло створенню в Галичині з 1915 р. під впливом лівого крила європейської соціал-демократії нелегальних організацій “Інтернаціональна революційна соціал-демократія” (Львів, Станіслав, Стрий, Тернопіль та ін.), які передбачали вирішення національного питання шляхом “злуки Галичини з рештою України, а далі: Україна у вільній Східноєвропейській федерації”⁵. Вимоги втілення соборницьких ідей та об’єднання Галичини з Великою Україною висувалися молоддю на нараді українських старшин у травні 1917 р.

Як бачимо, згадані прагнення вирішення національного питання в Австро-Угорщині нагадували національно-державницькі обрії, які опановувала громадськість в Наддніпрянській Україні — від місцевої до широкої політичної автономії України у складі федеративної демократичної Російської республіки, необхідність об’єднання всіх українських земель, причому, як наголошував голова Центральної Ради М. Грушевський, не лише “підросійських”⁶. Однак, не маючи суттєвих важелів впливу на “велику політику”, українські політики здебільше ще не могли вирватися за межі вимог національно-територіальної автономії. Зауважимо, що підстави для цього були, і не лише теоретичні. Згадати хоча б заяви нового імператора Карла І, який ще в листопаді 1916 р. щодо майбутньої долі Га-

личини пообіцяв: “Все, включно до окремої української провінції, буде поладнане в користь українського народу”⁷. Недвозначна позиція монарха при фактичному потуранні польській стороні значно знижувала активність українського політичного проводу, який втрачав час для національної організації, розробки незалежної стратегії, чим встигли скористатися інші народи імперії. Тим більше, що згадані заяви і демарші української спільноти чи то в парламенті, чи переговорах з урядом, чи особисті аудієнції в імператора фактично не мали результатів. Влада, як то кажуть, брала їх до відома, не більше того.

Безумовно, що першочергові кроки національно-державницького руху виглядали досить консервативними у порівнянні з процесами, які того ж часу відбувалися в Росії і полягали у докорінній зміні політичної системи та початку державотворення багатьох націй. Але підкреслимо, що згадані горизонти української політики відбивали загальний стан і напрям досить суперечливого громадсько-політичного руху в Австро-Угорщині, який рухався в напрямі конституційного реформування імперії. Умови військового стану, прифронтової полоси також не сприяли виробленню якоїсь більш рішучої позиції.

До того ж, в українському середовищі виникла досить своєрідна ситуація, коли дедалі відчутніше унааявнюється протиріччя, яке проявилось в тому, що розклад тодішнього політичного проводу, зокрема УПРепрезентації, сформованої до Першої світової війни, провідної національно-демократичної партії (УНДП), далеко не відображав реальний рівень політичної свідомості народу, який за роки війни значно радикалізувався. Внаслідок цього устремління останнього нерідко випереджували дії поміркованого керівництва, яке і надалі концентрувало основну свою увагу на створенні української автономії. Нагадаємо, що провідну роль в політичному житті українців відігравали центристські сили, що уособлювалися в УНДП, за рахунок якої формувалась основна ланка депутатського корпусу Галичини та Буковини. Ставлячи в основу своєї політики українську народність, вони не бачили потреби у зміні існуючого суспільного ладу. Їх головні опоненти — соціал-демократи та радикали, виходячи з соціалістичних доктрин, вбачали в капіталістичному ладі перепону на шляху до вільної України. Але згадані ліві сили займали маргінальні позиції в загальному спектрі громадсько-політичного руху. Як відомо, наслідком політичного режиму царської Росії стало формування цілком відмінної ситуації, коли консервативні та ліберальні сили були відкинуті на узбіччя історії і провід у революційних перетвореннях взяли ліво-радикальні партії.

Однак згадані хитання та непослідовність політичного проводу у відстоюванні національної ідеї мали своє пояснення. Адже питання української державності, прискорене війною і соціальними революціями 1917 р., перекинулося в практичну площину досить зненацька. Та й воєнні лихоліття значно підірвали сили українських громадсько-політичних структур і політичних партій. На відміну від Великої України, де з різною інтенсивністю, але проходив переговорний процес між Центральною Радою та Тимчасовим урядом, де стан революційної демократії, який граничив з анархією, дозволяв практично втілювати принципи автономії; в Австро-Угорщині ці процеси фактично блокувалися центральним урядом, а межуючими націями — угорцями в Закарпатті, поляками в Галичині, українцям взагалі відмовлялося не лише в праві на автономію, але й існуванні як окремішньої нації. Тобто в 1917 р. щодо українців в Австро-Угорщині склалася вкрай напружена ситуація, одним із шляхів вирішення якої було дотримання традиційної тактики “австролялізму”. Причиною її було від-

творення ситуації, яка дуже нагадувала події революційної доби 1848 р. Саме тоді український загаль приєднався до централістського табору і виступив на боці контрреволюції проти ліберально-революційних рухів поляків та угорців, які в ім'я власної державності намагались остаточно розтопити їх у своїх національних загалах. Поглиблення денационалізації 500-тисячної української громади в Угорщині в період світової війни, утворення Конгресової Польщі, куди увійшли українські етнічні землі, намір створення польської галицької автономії у складі Австрії знову реанімували цю небезпеку, через що українці мусили і надалі триматися опіки Відня як верховного арбітра. Активні військові дії, що і надалі тривали в Галичині та Буковині, ізолювали українців по обидва боки фронту, не даючи їм змоги узгодити свої дії на загальнонаціональній ниві.

Австрійський уряд, окрім демагогічних заяв, не робив практичних кроків щодо вирішення українського питання. Так, хоча прем'єр-міністром Е. Зайдлером у вересні 1917 р. з трибуни парламенту і була виголошена промова про необхідність поділу коронних країв на національні округи з власними автономними адміністраціями⁸, по відношенню до українців влада і надалі прагнула до комбінацій зовсім іншого спрямування. Виходячи із вірогідної оцінки, що існування українського краю поряд з самостійною Україною об'єктивно мало вести до їх з'єднання⁹, наприкінці 1917 р. в урядових колах обстоювалася думка щодо необхідності включення українських земель до складу Польщі, яка, в свою чергу, мала увійти третім рівноправним партнером до Австро-Угорщини. Таке об'єднання польських та українських територій оцінювалося як стратегічний виграш для корони.

Із цього історичного кута, як свого часу політичний замах М. Січинського на галицького намісника А. Потоцького у квітні 1908 р., який призвів до згорання тактики “порозуміння”, “органічної праці” та переходу до активної опозиції, українські громадсько-політичні сили Австро-Угорщини вивело оприлюднення в листопаді 1917 р. III Універсалу Центральної Ради, за яким Україна стверджувалася як Держава, хоча й у формі федеративного зв'язку із Росією.

Західний політичний провід, українська громадськість завдяки цьому отримували могутню підтримку якщо і не в політичному, то в психологічному сенсі. Адже окрім теоретичних розробок в руслі національної ідеї, висловлених ще наприкінці XIX ст., що передбачало досягнення національної автономії та утворення в майбутньому соборної української держави, про що свідчать програми українських партій — УНДП, УРП, УСДП, завдяки проголошенню III Універсалу Української Народної Республіки, підавстрійські українці отримали dokonаний факт ймовірності цього досягнення. Відтепер національні політичні сили отримали можливість закликати не лише до традицій князівської давнини, історичних прав, постулату права націй на самовизначення, а й до конкретного прикладу державотворення українців у Наддніпрянській Україні. З появою цих нових реальних політичних важелів національний рух прискорює дистанціювання від Відня, він все більше радикалізується і поступово переходить на позиції самостійництва та соборництва, опори на власні сили, що, і це чи не вперше, межувало з відкритим сепаратизмом. З проголошенням Української держави вперше для західних українців з'явився сприятливий зовнішній фактор, від якого вони могли і бажали отримати реальну допомогу у власних державницьких намаганнях.

Згадаймо хоча б ситуацію 1905—1907 рр., коли передові діячі Західної України доцільно розглядали успіхи російської революції як і початок

кардинальної зміни в їх становищі. Про це промовисто говорять рядки “Письма українських селян-радикалів із Галичини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі” (1906 р.), автором якого був радикал М. Павлик: “Від того, який лад настане в російській Україні, залежить безпосередньо й наша доля, а то вже тому..., що боремося з ворогами своїми: шляхтичами та чиновниками польськими, мадярськими, німецькими, румунськими і т. п. поверх 600 років, знемагаємо нарешті в тій боротьбі і без підмоги російської України не в силі забезпечити собі кращої долі”¹⁰. Демократичні кола вірили у можливість побудови нової революційної Росії, до якої на засадах федерації потягнуться й народи сусідніх держав, в т. ч. і українці, що ця подія змінить вхід Європи у велику федерацію народів, дасть потрібний простір для розвитку свіжої цивілізації, щось на зразок західноєвропейської чи північноамериканської.

Згаданий фактор утворення держави в Наддніпрянській Україні суттєво піднімав шанси західних українців у національному поступі. Адже відомо, що вони, займаючи частку більш ніж у 10 відсотків населення Австро-Угорщини, залишалися і надалі в “тіні” більш сильних націй. Через це намагання отримати будь-яку допомогу з України було цілком нормальним явищем, в якому немає потреби відшукувати якихось негативних моментів. Це підтверджує, зокрема, і факт створення соборної Італійської держави у ХІХ ст., що мало безпосередній вплив на розгортання національних рухів в Дунайській імперії. Саме чи не вирішальну роль в утворенні Італії поряд із довготривалою героїчною боротьбою італійського народу за національну свободу відіграв зовнішній фактор в особі наполеонівської Франції, а згодом Пруссії, які завдали Австрії нищівних військових поразок. Згадане зовнішнє втручання, головною причиною якого були геополітичні інтереси, досить далекі від долі італійців, зовсім не зменшує ваги національного руху останніх за свою самостійність. Щодо безпосереднього зв’язку проголошення державності в Наддніпрянській Україні та політичної ситуації в Західній Україні, то, як відмічав свого часу голова УПРепрезентації Є. Петрушевич (грудень 1917 р.), створення незалежної Української республіки над Дніпром значною мірою перекреслило урядові плани щодо насильного залучення українських етнічних земель до Польської держави¹¹.

У новітню добу 1917 р., особливо із поширенням гасла “права націй на самовизначення” та початком його практичного втілення, як було сказано вище, українцям Габсбурзької монархії було відмовлено у цьому праві. Якщо Угорщина як федеративна частина імперії вже існувала декілька десятиліть, що спрощувало їй завдання нейтралізації українських державницьких намагань, то польський загальний у Галичині та румунський (єдиний, який сам по собі не становив суттєвої конкуренції українцям) у Буковині прагнув отримати допомогу з боку своїх національних держав, які мали для цього необхідні засоби як політичні, так і силові, були суб’єктами міжнародного права. Виходячи з такої агресивної поведінки сусідів, українці і собі намагалися заручитися подібною підтримкою з боку вже існуючої Української держави.

Логічно, що ІІІ Універсал викликав особливе піднесення та активізацію наступальних дій з боку галицьких українців. 3 грудня 1917 р. на вічі віденського студентського товариства “Січ” було прийнято ряд звернень, в т. ч. до українського народу, парламентської репрезентації, настільки радикальних, що вони були заборонені цензурою, а висловлені в них ідеї класифікувалися не інакше, як “ірредентичні” (“ірредента” — незвільнена, уярмлена. — *Я.В.*) та небезпечні для держави. Адже головним домаганням молоді було, виходячи з ідеї самовизначення націй, відірвати українські те-

риторії від монархії і залучити їх до Української Народної Республіки, для чого пропонувалося розпочати спільні дії з Центральною Радою у Києві¹².

Спираючись на зростаючу політичну активність та прояви національної свідомості західноукраїнського суспільства, нову політичну стратегію намагалося сформулювати і політичне керівництво. В грудні 1917 р. з боку Президії УПРепрезентації була проголошена декларація, яка стала своєрідною програмою українського національного руху, що нарешті вивірився з вузьких галицьких теренів. Суть її досить складної конструкції зводилася до формулювання постулату, що Східна Галичина з історичного погляду творить колишнє староукраїнське Галицько-Володимирське князівство, яке довгий час було складовою частиною Київської держави, тобто складає неподільну спадщину української нації.

Виходячи з цього, вирішення українського питання бачилося лише одним шляхом — спочатку поділу існуючого коронного краю Галичини на відрубні українську та польську частини і відбудови староукраїнського Галицько-Володимирського королівства як історично-національної цілості. Поряд із цим панувала думка про історичну необхідність влучення західних українських теренів до складу УНР, “що відповідало би найвищому ідеалові української нації”¹³.

Передумовою здійснення останнього мало бути заключення миру на основі повного і необмеженого права самовизначення народів, яке мало передбачати зміну кордонів держав у відповідності до етнографічного принципу. У випадку ж незмінності кордонів висувалися вимоги об'єднання Галицько-Володимирського королівства з українською частиною Буковини та іншими українськими областями монархії у національний державний організм, який би знаходився у зв'язку із Габсбурзькою монархією. У випадку насильницького об'єднання українських теренів з Польщею був висловлений намір звернутися до міжнародної спільноти з наміром захисту права українців на самовизначення.

Як бачимо, згадана заява та й дії УПРепрезентації як вищого представницького органу в напрямі вироблення державницької політики залишалися досить двозначними. Адже з одного боку, твердилося про бажання возз'єднати дві гілки українського народу, а з іншого — доводилася малоймовірність такого результату ближчим часом, а звідси погодження на автономію у складі Австрії, що викликало негативну реакцію з боку радикально налаштованих політичних сил¹⁴.

Підкреслимо, що згадані заяви українського політичного проводу відбувалися в умовах воєнного часу і могли бути висловлені тільки у відповідній допустимій формі, де головний акцент зводився до виділення українських земель Австрії в один автономний край. Уже згаданий грудневий 1917 р. “ірредентичний” виступ українських студентів у Відні призвів до судового розслідування, де студентам загрожувало звинувачення у державній зраді! Лише початок мирних переговорів у Брест-Литовську дозволив призупинити справу.

Через згадану причину у досить своєрідній формі був опублікований і комунікат Народного Комітету національно-демократичної партії “Домогання всіх частей української землі” (“Діло”, 22 січня 1918 р.), який об'єднував в одну державницьку проблему українців Галичини, Буковини та Закарпаття. Текст комунікату, виходячи із цензурних обмежень, вийшов доволі неясним, через що, як наголошував згодом К. Левицький, його назва мала пояснити і зміст провідної резолюції, в якій йшлося про досягнення повного і безумовного “здійснення одного і єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які її досі розділя-

ли”¹⁵. З цієї метою наприкінці 1917 р. політичний провід українства Австро-Угорщини увійшов у зв'язок з керівництвом УНР, висловлюючи намір широких кіл суспільства до об'єднання з Наддніпрянською Україною. Зокрема, виходячи із спільних політичних інтересів, делегації УНР пропонувалося на мирних переговорах відстоювати влучення українських теренів Галичини та Буковини до УНР, а в разі неможливості цього, на фоні державотворення суміжних і досить агресивно налаштованих націй, утворення з них національної автономії. Була навіть вислана карта, на якій зазначено кордони суцільної української території¹⁶.

Наступний блискавичний перебіг політичних подій першої половини 1918 р., пов'язаний із Берестейським мирним договором та фактичною окупацією України австро-німецькими військами, гетьманським переворотом, ускладнив становище західних українців. Адже, не маючи змоги спертися на Наддніпрянську Державу, вони в умовах зволікання вирішення української проблеми з боку уряду були вимушені і надалі триматися правового поля Австро-Угорщини, інколи роблячи погрозливі заяви про намір створення окремого державно-правового ладу в межах Австрії, приєднання до існуючої Української держави над Дніпром (УНР, згодом Української Держави). Логічним наслідком цих подій стало проголошення українською Конституантою у Львові 19 жовтня 1918 р. Української Держави, що поширювалася на етнічні українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття, та наступний “листопадовий зрив” 1 листопада 1918 р., який, за прикладом Наддніпрянської України, поклав початок боротьби західних українців за свою державу.

¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — С. 72.

² Див.: Феденко П. Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. — Подєбрди, 1934. — С. 4.

³ Див.: Лозинський М. З австрійської України // ЛНВ. — 1907. — Т. 39. — Кн. 8—9. — С. 405.

⁴ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. — Wien, 1918. — Bd. 1. — S. 35—36.

⁵ Див.: Жерноклєєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899—1918). — Вид 2-е, доп. — К.: Основні цінності, 2000. — С. 128—129.

⁶ Див.: Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во “Знання” України, 1991. — С. 125.

⁷ Цит. за Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина початку XX століття // Республіканець. — 1993. — № 10. — С. 14.

⁸ Див.: Попик С. Д. Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ—Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 131.

⁹ Див.: Нагаєвський В. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993. — С. 172.

¹⁰ Письмо українських селян-радикалів із Галичини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі (видав М. Павлик). — Львів, 1906. — С. 2.

¹¹ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914—1918 / з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. II. — Львів: Друкарство Василян у Жовкві, 1930. — С. 647.

¹² ДАЛО. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 4042. — Арк. 125.

¹³ Цит. за: Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали — Галичина в рр. 1918—1920. — Відень, 1922. — Т. V. — С. 23.

¹⁴ Див.: Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). — Львів: Червона калина, 1931. — С. 50.

¹⁵ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914—1918... — С. 714.

¹⁶ Там само. — С. 702.